
FEMINIZAM: HETEROTOPIJE¹

Adriana Zaharijević

Sveučilište u Beogradu

Izvorni znanstveni članak

Sažetak >

U tekstu se preispituje nekoliko skupova pitanja koja obuzimaju feminističke teoretičarke i aktivistkinje danas. Prvi se odnosi na razliku između feminizma i pseudofeminizama, nostalgični potencijal reći "feminizam" i ne nužno svesne pokušaje da se izbriše istorija sporova, upisana u samo tkivo feminizma. Drugi skup pitanja odnosi se na nelagodnu koegzistenciju mišljenja i delovanja, na mesta njihovog spoja i razdvajanja. Treći skup promišlja poziciju ženskih studija i njihov postepeni preobražaj u prostor "akademskog" feminizma.

Ključne reči >

sporovi, pseudofeminizam, teorija, praksa, ženske studije

¹ Ovaj rad je realizovan u okviru projekta "Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji" (47021) koji finansira Ministarstvo za prosvetu i nauku Republike Srbije u okviru programa Integriranih i interdisciplinarnih istraživanja za period 2011. – 2014. godine.

Ovaj tekst valja posmatrati kao otvoren skup pitanja o ženama u feminizmu. Žene koje se danas spremno izjašnjavaju kao feministkinje, kao i u doba nastanka feminističkog pokreta, imaju specifičnu poziciju u društvu. Nekada je tu poziciju uslovljavala eksplicitna netrpljivost prema ženama u sferi javnog. Danas pak – što je samo jedan od vidova ispoljavanja iste vrste netrpljivosti – nelagoda pred “dodatnim” zahtevima na kojima feministkinje insistiraju, uprkos tome što je pristup ženama formalno obezbeden. I odista, iako je u prvoj deceniji XXI veka opšti akademski i juridički trend uklapanje, odnosno određen oblik asimilacije pitanja pola/roda u postojeće teorijske/pravne matrice – čime se one bez sumnje proširuju, dok feministička pitanja, postavljena često pod prihvatljivijim imenima, postepeno postaju društveno prijemčivija – paralelni trend koji, čini se, dominira feminističkom literaturom, i dalje se trudi da objasni čemu još feminizam. I to posebno danas kada žene već generacijama uživaju prava kojih više nisu ni svesne kao prava: privilegija, prerogativa, osvojenih sloboda.

Međutim, ovaj se tekst neće baviti time. Feministička nastojanja, grupe, mreže i pojedinke danas se mogu naći u svim delovima sveta. I bez obzira na brojne lokalne odlike, uzroke specifičnog oblika delovanja i prioritete ka kojima su usmerene, postoji jedno mesto koje ih spaja: neutoljiva težnja za slobodom koja, poput crvene niti, povezuje takoreći nespojive epohе, prostore i motive. Pitanja koja će u ovom tekstu postaviti utoliko se odnose na održivost – opstanak, ali i užitak – žena u feminizmu.

Nebrojena su pitanja koja savremeni feminizam/i pokreću i ona umnogome odgovaraju specifičnom vremenu u kojem se razvijaju i delaju žene koje se prepoznaju kao feministkinje.² Prema tome, iako u prvi mah deluje da čitavu istoriju feminizma objedinjuje zajednički predmet ili bar identitet, koji danas prepoznajemo pod imenom rodnog identiteta, priroda feminističkog pokreta dramatično se menjala zajedno s uslovima mogućnosti feminističkog govora i govora o feminizmu. To postaje posebno jasno tokom poslednjih decenija kada su u feminizmu od istosti mnogo važnije postale *razlike*.

Pitanja i pseudopitanja

Iako u času kada se feminizam dobrom delom preobražava u politike rodne ravnopravnosti (što u ovdašnjim jezicima gubi vezu s engleskim izvornim pojmom *policy*, koja ima isti koren kao i termin *police*, policija, [preventivni, unutarsistemski] nadzor), odnosno u trenutku kada se pod imenom feminizma – a u zavisnosti od instance koja imenuje, ponekad stidljivo, ponekad s nepoverenjem ili averzijom – javljaju njegove supstitucije, daleko adaptabilnije i bliže sistemu, postavlja se pitanje da li je danas uopšte moguće govoriti o *feminizmu*. Tako formulisano, ovo pitanje, naime, implicira da se feminizam, ako ga uopšte ima, mora strogo razdvojiti od raznih pseudo- i kvazifeminizama. Ali kakav bi bio taj “pravi” feminizam? (Ili, kako u XXI veku po automatizmu moramo govoriti, kakvi su to pravi feminizmi, naspram svih drugih “nepravih”?) Čemu je “pravi” feminizam veran? Kome je lojalan? Nekom određenom skupu vrednosti, ili ženama (kojim ženama)? Ko je, napokon, subjekt u čije ime feminizam govori? Da li je u vreme kada je jedino ispravno, namerno ponavljam, govoriti o feminizmu u množini (ima li u toj množini prostora i za “pseudofeminizme” i prema kojem se kriterijumu određuje šta je pseudo/pravo?), moguće govoriti o subjektu feminiz/a/ma u jedinini? Da li je *ikada* u istoriji taj subjekt bio jedinstven/ singularan ili je njegova (željena/zamišljana/naturana) jedinstvenost počivala na zanemarivanju nebrojenih razlika (pa, u skladu s tim, i nebrojenih pseudofeminizama koji su oduvek u svojim raznovrsnim vidovima postojali pokraj ovih jedino pravih/ispravnih)?

Danas, kada se prva decenija XXI okončala, postoji izvestan nostalgični potencijal koji baštini reč “feminizam”.

² Videti izvanrednu knjigu Jane Barry i Jelene Đorđević, *What's the Point in Revolution if We Can't Dance?*, Urgent Action Fund, 2007.

Institucionalizacija feminizma koja se odigrava u Upravama za rodnu ravnopravnost i/ili Ministarstvima za žene, ili na univerzitetu, u departmanima za ženske, (češće) *rodne* studije, deluje kao najljući neprijatelj alternativi koja je takoreći upisana u tkivo feminizma. Institucionalizacija pacifikuje, smekšava, čini feminizam dobroćudnim. Dobroćudnost koja se ogleda u krotkom pristanku na zahteve sistema za nas danas predstavlja graničnu liniju između pseudofeminizma i onog kojem se s nostalgijom okrećemo, kao da on postoji u nekom *ready-made* izdanju u bilo kom trenutku otkako je organizovanog delovanja žena.

Međutim, pogleda li se samo malo bolje u feminističku prošlost – ka onom što gotovo nehotice posmatramo kao monolit čija se poruka danas tako uludo troši – možemo videti samo nizove sporova s “pseudofeminizmima”. Bilo da se razmatra pitanje emancipacije žena, odnosno subjekta feminizma, bilo pitanje opsega vrednosti koje bismo jednom za svagda mogli označiti kao “feministički” skup vrednosti, prošlost ne nudi razloge za nostalgiju. Primera radi, Millicent Garrett Fawcett, najčuvenija britanska sifražistkinja, oštro se i sa zgražavanjem suprotstavlja modelu emancipacije “nove žene”, koja je ponikla tokom poslednje decenije XIX veka; Jane Addams s prekorom govori o “zapanjujućem isticanju seksualnog života” druge “nove žene”, one koja je ponikla na ruševinama Prvog svetskog rata, a Charlotte Perkins Gilman njenu ogoljenu seksualnost (*sic!*) u starom žargonu osuđuje kao “puku imitaciju muške slabosti i poročnosti”. Sličan žargon – jednoobličan, pravoveran, osuđujući – nalazimo u raznim poznjim fazama feminizma u kojima će unapred definisani zahtevi ženama same žene lišavati mogućnosti da emancamaciju upotrebe na autonoman način.³

Slično je i sa vrednostima. Tokom devedesetih godina XIX veka postojao je žučan spor o vizijama društva u kojem će žene živeti kao autonomna bića, otelotvoreni u dva časopisa – *Woman's Signals* i *Shafts*; tokom prve decenije XX stoljeća, britanske sifražetkinje ponekad na gotovo oprečan način anticipiraju izgled i svrhu društva koje će nastupiti po osvajanju prava glasa, a ta su stanovišta ponovo pohranjena u dva simultana ženska izdanja – *Votes for Women* i *Freewoman*. Pojava “novog” feminizma dvadesetih godina – feminizma koji je, sada kada su ženska prava konačno osvojena i priznata, umesto *prava* isticao potrebe žene – predstavlja prvu instancu proglašenja feminizma “pseudofeminizmom”. Rečima Elizabeth Abbott: “Ovdje se ne radi o ‘starom’ i ‘novom’ feminizmu. (‘Novi’ feminizam ne postoji, baš kao što ne postoji ni neka ‘nova’ sloboda. Postoje sloboda i tiranja.) Reč je o feminizmu – jednakopravnosti – i nečemu što nije feminizam.”⁴

Kad je reč o feminističkoj praksi, ona je uvek, u svim svojim raznovrsnim vidovima, bila rezultat protesta protiv normiranog sistema koji je ženama propisivao utvrđeno mesto. No, taj protest – koliko god on ugrožavao sam sistem – nikada nije bio bez ostatka izmešten izvan prostora njegovih normi, niti je, i to je, izgleda, posebno važno istaći, on oduvek bio protiv saradnje sa sistemom.

Tek će s pojavom feminističke teorije nastati prve obuhvatne definicije feminizma – upravo one kojima se danas tako rado vraćamo – koje, u skladu sa samom prirodom procesa definisanja, redukuju kompleksna ukrštanja materijalnih i simboličkih okolnosti i pragova borbe na nekoliko prepoznatljivih floskula. Feministička

³ Videti Barbara Caine, *English Feminism 1780–1980*. Oxford: Oxford University Press, 1997, str. 139; Marlene LeGates, *Making Waves: History of Feminism in Western Society*, Copp Clark Professional, 1997, str. 286. Poslednji iskaz se posebno odnosi na takozvani pokret protiv pornografije i “sex-wars” u feminizmu ranih osamdesetih godina te na pojavu transrodnih identiteta i njihovu feminističku kritiku. Videti “Forum: The Feminist Sexuality Debates”, Ann Ferguson, et al., *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 10(1), 1984.

⁴ Videti LeGates, *Making Waves*, str. 284; i Susan Kingsley Kent, “The Politics of Sexual Difference: World War I and the Demise of British Feminism”, *Journal of British Studies* 27, July 1988. Na sličnom bi tragu bilo i razmatranje liberalnog feminizma u kontekstu drugog talasa, za šta bi svakako mogao da posluži “Statement of Purpose” organizacije NOW (1966).

teorija je, dakle, odgovorna za pojavu unifikovanog govora o feminizmu, podupirući na taj način privid o postojanju nekakvog "pravog" feminizma koji takoreći odoleva samo napadima izvana, i isključujući složene preplete svih pseudofenomena u istoriji feminizma koji poriču kako pravolinijsko i jednolično čitanje te istorije tako i postojanje nekakve njene srži, sruštine ili istine.

Međutim, feministička teorija zaslužna je i za drugu, izrazito važnu tendenciju u feminismu: tendenciju njegove razgradnje, dekomponovanja i rastakanja. Utoliko, otkako se u feminismu prepoznaje i uvažava značaj politika razlika, činjenica da je istorija feminizma istorija sporova više ne predstavlja samo izvor nelagode i izneverenih očekivanja. Denise Riley nedvosmisleno tvrdi: "Kategorija 'Žene' je uistinu nestabilna, ta nestabilnost ima istorijske osnove, a feminism je mesto sistematskog izlaženja na kraj s tom nestabilnošću – i to nije nešto što treba da nas brine."⁵ Feminizam je sazdan od sporova – borba s normom i saobražavanje s normativnim zahtevima sistema; prilagođavanje sistemu i njegova transformacija; koreniti preobražaji i postupno delovanje u pravcu potpune transformacije – sve je to u njemu prisutno gotovo od samih začetaka, po pravilu istovremeno. Jedini feministički manifest koji bi odista mogao da bude dosledan samoj prirodi feminizma, morao bi obilovati paradoksima.

Mišljenje i delovanje

Pristane li se na to da u feminismu nema pseudopitanja, odnosno na to da su sva pitanja bar iz nekog rakursa uvek već pseudopitanja, onda se može postaviti i jedno nelagodno pseudopitanje: da li između feminističkog aktivizma i teorije postoji hijerarhijski odnos? Da bi se na to pitanje nekako odgovorilo, bilo bi neophodno uvesti čitave spletove diskursa: o *jeziku* (o njegovoj simboličkoj vrednosti, o ubedivačkim definicijama, o govornim činovima: suportivnost, materinsko obraćanje vs. birokratizujući, naredbodavni glas feminizma); o *znanju* (o strepnji zbog banalizacije, populizma, omasovljenu mišljenju; o strahu od "maskulinih" korena znanja i esencijalizma; o [strahu]poštovanju prema autoritetima – koga i zašto citiramo, ko nas u govoru i od čega brani?); o *drugoj ženi* (drugoj u meni koja se menjam; ženi druge rase, klase, seksualnosti *itd.* – druge od čega istog?; drugoj koja je aktivistkinja – da li me razume?; drugoj koja je teoretičarka – da li razume žene?; devojčici s Manjače, jednoj u nepreglednom nizu žena koja se ne vidi ni u teoriji ni u praksi, drugoj koja ostane samo primer od kojeg se zanemi...)⁶

Pokušajmo novim skupom pitanja. Da li delovanje može prethoditi promišljanju ciljeva i metoda kojim se svako delovanje dovodi do svog ispunjenja? Da li teleološki karakter mišljenja o delovanju u sebi nužno mora sadržati elemente hijerarhijskog vrednovanja koje staje na put spontanosti kretanja (da li kretanje/pokret ikada zbilja može biti spontan?)? Na kakve sve prepreke nailazi mišljenje o delovanju koje obuhvata volje mnoštva, bilo ono strukturirano ili ne? Da li je mišljenje ono što nameće uniformnu strukturu inače teško objedinjivom skupu voljâ koje krasiti moć delovanja? U kojoj meri sâmo mišljenje propisuje granice moći delovanja, zahtevajući zajednički imenitelj koji će nužno pluralni skup htenja/interesa/pobuda svesti na neku "opštu volju" ili identitet?

Mišljenje o delovanju takoreći upisuje granice delovanju samom jer bi ono bez tog gesta o- i u-pisivanja (određenja, i istovremenog razgraničenja, logičke diskriminacije i, na drugoj razini, aksiološke/ideološke devalorizacije svega onog što delovanje ne treba/ne sme da bude), ostalo rasuto, difuzno, neusmereno i decentrirano. No, da li je

⁵ *Am I That Name?*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988, str. 5.

⁶ Reč je primeru o kojem je govorila Jasmina Husanović u okviru svog izlaganja *O pitanjima politike objekta, afekta, revolta i kolektiviteta danas* na skupu *Feminizam poslije utopije*, 24. aprila 2010.

ujedinjeno delovanje uopšte moguće ukoliko se ne zasniva ni na kakvim temeljima, odnosno ukoliko namerno ostaje rasuto i decentrirano? Da li delovanje može biti drugačije do strateško, organizovano, gotovo vojnički uređeno? Na koji način, jednom kada se ovakva pitanja uopšte postave, obrazovati feministički pokret koji se ne odrice delovanja, ali je istovremeno zasićen teorijskim zahtevima koji se kose sa samim ustrojstvom delovanja? Napsletku, čak i da se bezuslovno prihvati nalog Donne Haraway da delovanje na okupu održava *afinitet*, a ne *identitet*, da li bi delovanje "nemoguće" koalicije koja bi time nastala,⁷ automatski izgubilo svoj ustrojeni karakter? Da li će politiku identiteta, koja je i dalje temelj feminističke prakse – i pitanje je hoće li to ikad prestati da bude, *u samoj praksi* moći da odmeni politika razlike koja danas suvereno dominira feminističkom teorijom?⁸

Uspemo li da sastavimo jednu takoreči nemoguću koaliciju koju krsi moć delovanja – koaliciju koja se sastoji od profesorki sa univerziteta koje predaju o postkolonijalnoj teoriji i radikalnoj demokratiji, volonterki iz nekog malog mesta koje podučavaju omladinu o osnovnim pojmovima feminizma, aktivistkinja koje su svojim prisustvom i radom izmenile tok lokalne istorije žena, Romkinja koje tek stišu iskustvo u oblasti ženskih ljudskih prava, žena iz vladinih agencija koje učestvuju u sastavljanju nacionalnih akcionalih planova, starijih žena s izvesnim oblikom invaliditeta, anarhosindikalistkinja koje se služe militantnim strategijama itd. – hoćemo li time uspeti da očuvamo kontingentnost koja ih objedinjuje, hoćemo li izbeći pokušaje da se odredi makar i provizorno jedinstvo zajedničkih ciljeva delovanja, hoćemo li odustati od težnje da tu raznolikost predočimo kao potpuno, iscrpno određenje "ženskog" delovanja?⁹

Puko prepoznavanje činjenice da se pod pojmom žene ne podvode sve žene, samo po sebi nipošto nije dovoljno – ni kao teorijsko saznanje, ni kao pokretač za delovanje. Nabranje svih onih žena koje su (bile) isključene ne mora nužno odmaći dalje od politički korektnog govora, niti mora ukinuti isključivanje na drugim nivoima prihvatanja nabrojanih. S druge strane, ne postoji saglasnost oko toga da li se *iskustvo* druge (isključene) žene ikada odista može uključiti – da li je neophodno *znati* to iskustvo, kroz kakav ga jezik valja propustiti i s kakvim ciljem? Da li zajednički jezik – (da li teorija i aktivizam govore zajedničkim jezikom?) – iskustva drugih može učiniti zajedničkim iskustvom? Da li ona time postaju asimilovana, da li mogu prestati da budu "druga", a ne postati ista, odnosno da li ikada mogu opstati u svojoj drugosti? Ako u njoj uspeju da opstanu, kako formulisati zahteve koji će drugosti sačuvati od hijerarhijskih odnosa?

Da li je lično političko?

Poslednji deo ovog teksta smešta se u učioniku, i to vrlo specifičnu – i danas, četrdeset godina po usvajanju prvog programa ženskih studija – učioniku koja za cilj nema samo puko prenošenje znanja, nego transformaciju pojedinki i, posredno, društva.

U vreme svog nastanka, ženske studije odražavaju uverenje da, pored toga što imaju pravo na ravnopravno obrazovanje, žene takođe treba da imaju pravo na to da budu subjekti izučavanja, te da žena kao subjekt ima specifičnu ontološku i epistemološku vrednost, uprkos

⁷ Reč je, dakako, o čuvenoj koaliciji "veštica, inžinjera, staraca, perverznjaka, hrišćana, majki i lenjinista"; videti Dona Haravej, "Manifest za kiborge", *Uvod u feminističko čitanje slike*, prev. Ivana Spasić, Beograd: CSU, 2002, str. 315.

⁸ Čak i Judith Butler, od koje bi se to možda ponajmanje moglo očekivati, tvrdi: "Čini se da unutar feminizma postoji nekakva politička nužnost da se govori kao žena i u ime ženâ, i ja to neću osporavati. Nema sumnje da je to način na koji operiše politika reprezentacije, a u ovoj zemlji je lobiranje gotovo nemoguće ukoliko se ne poslužite politikom identiteta. Zato se slažemo da demonstracije, zalaganja u domenu prava i radikalni pokreti moraju da istupaju u ime ženâ." Videti Džudit Batler i Džoan Skot, *Feministkinje teoretičuju političko*, prev. Adriana Zaharijević, Beograd: Centar za ženske studije, 2006, str. 31.

⁹ O svim ovim izazovim koji se predstavljaju pred koaliciono delovanje videti Džudit Batler, *Nevolja s rodom*, prev. Adriana Zaharijević, Loznica: Karpos, 2010, str. 71–73.

činjenici da je ona u istoriji teorijskih disciplina najvećim delom izostavljana, brisana ili pogrešno tumačena. Uverenje koje je mobilisalo ženske studije nužno je moralno proizvesti temeljne sporove s kanonom, disciplinarnim okvirima i kategorijalnim aparatom etabliranog znanja. A uska veza ženskih studija i drugih oblika delovanja na osnaživanju žena, poput grupa za podizanje svesti, podrazumevala je, rečima Victorie Robinson, "da je uvođenje i držanje takvih kurseva bilo suštinski politički čin, dok se teorijska analiza shvatala kao blisko povezana s društvenom promenom."¹⁰

Međutim, od ranih sedamdesetih, kada se pod radikalnom "teorijom" mislilo na Kate Millett i Mary Daly, kada se bar implicitno pretpostavljalo da je moguće doći do jednog zajedničkog polazišta/interesa ili jednog meritornog interpretativnog okvira, kada se verovalo da feministizam (bez preke potrebe da se strogo diferenciraju njegovi praktični i teorijski aspekti) počiva na maksimi *lično je političko*, prošlo je mnogo. Izmenili su se institucionalni okviri, države su postale bar donekle *user-friendly* prema zahtevima sada već globalnog ženskog pokreta, pojавio se postmodernizam koji je doveo u pitanje sve velike naracije, esencijalizam i politika identiteta postaju akademski neprihvatljive strategije, a razne marginalizovane grupe žena osvestile su sopstveni nevidljivi položaj unutar konstrukcije Žene, čijem je formiranju možda i najvećma doprineo razvoj ranih ženskih studija.

Subverzivan karakter učionice u kojoj se znanje o ženama prenosi gotovo isključivo ženama, u kojoj može biti definisanog odnosa između one koja pruža znanje i onih koje ga primaju, ali nipošto ne sme biti hijerarhije među njihovim *iskustvima*, pošto se svako žensko iskustvo vrednuje samo po sebi, ustuknuo je pred zahtevima institucije koja podrazumeva prilagođavanje univerzalno važećem sistemu provere znanja. Dakle, odrekavši se ideje da će transformacija univerziteta moći da se odigra na korenit način i da je uvođenje jednog programa ili odseka za to dovoljan povod, ženske studije bivaju primorane da preformulišu svoje početne zahteve i pozicije.

Proces strukturiranja te relativno nestruktirane formacije donosi sa sobom nov niz pitanja. Koje su oblasti znanja za ženske studije *sine qua non*? Koji su to korpsi znanja, i šta je relevantnije – kritika "propusta" ili izumevanje novog znanja i njegovo umeštanje u niše istorija glavnog toka? Potom, o kojim ženama ženske studije treba da govore i šta je to što će u vezi s njima naglašavati? Na drugi način formulisano, ovo se pitanje odnosi na to čije su pozicije važne, čije reprezentativne za feministizam uopšte. Kojim metodama ženske studije treba da se rukovode? I da li će metodološki i sadržinski izbori na nekakvoj imaginarnoj, ali ipak postojećoj lestvici vrednosti učiniti date ženske studije manje ili više akademskom disciplinom?¹¹

Od devedesetih godina postaje sasvim legitimno govoriti o "akademskom" i "političkom" feministizmu. Veza među njima više se ne podrazumeva nužno: u načelu nije poželjno da se učionica pretvorи u grupu za podizanje svesti, nije neophodno imati iskustvo žene da bi se mislilo i govorilo o feministizmu, nije, samim tim, neopravdانا ni neravnoteža između predavačice i studentkinja, nije nemoguće govoriti o feminističkom znanju kao o znanju među znanjima, itd. U kojoj je, dakle, meri i dalje validna utopijska vizija Adrienne Rich da univerzitet predstavlja prostor koji uvećava interes svih žena?¹²

Da li između akademskog i političkog feministizma – odnosno između mišljenja i delovanja – postoji sporazum/evanje? Da li politički feministizam razume

¹⁰ Videti Victoria Robinson i Richardson, D. (ur.), *Introducing Women's Studies*, second edition, Basingstoke: Macmillan, 1997, str. 2.

¹¹ Videti Wendy Brown, "The Impossibility of Women's Studies", *differences*, vol. 9, 1997.

¹² Videti "Towards a Woman-Centred University" (1973), *On Lies, Secrets and Silence: Selected Prose 1966–1978*, London: Virago, 1980.

akademski i da li je akademski feminizam liшен svega političkog? Da li je odbacivanjem “lične politike” savremena teorija prestala da bude angažovana i da li je njen zatvoren, hermetičan izraz u izvesnom smislu čak čini konzervativnom? Šta učiniti kada se inkluzivnost kao imperativ obrazlaže u jeziku i diskursima koji istovremeno isključuju nebrojenu većinu koja nema pristup tom jeziku, znanju, akademskim pozicijama koje dodeljuju moć onima koji ga prenose, i užitku koji teorija pruža odabranoj manjinii?

Sva pitanja koja feminizam danas ima da postavi samom sebi – koliko god obespokojavajuće delovala – mogu mu otkriti samo sopstvenu procesualnost, nedovršenost i temeljnu otvorenost. Temelji – zatvorene podloge bez naprslina – pokazali su se kao ne-mesta, utopijske, nostalgične projekcije koje jedino treba da zadovolje potrebu za jedinstvom u borbenim redovima. No, možda je došlo vreme da se to jedinstvo konačno oslobođi svog vojničkog ustrojstva. Možda je moguće delovati *iz prostora* emancipacije, a ne više isključivo iz puke žudnje za njom. A teorija, ako još ikako može da “pomogne” praksi, to može učiniti samo nudeći još britkost, beskompromisan i lucidan užitak u slobodi svojstvenoj mišljenju.

SUMMARY

Feminism: Heterotopias

The paper addresses several sets of questions which beset feminist thinkers and doers today. The first one deals with the distinction between feminism and pseudo-feminisms, the nostalgic potential of the word “feminism”, and not necessarily conscious attempts to erase the history of contentions which is inscribed into the very tissue of feminism. The second one deals with uneasy co-existence of thinking and doing, their fusion and disjunctions. The third one deals with women's studies and their gradual transformation into the space of academic feminism.

Key words: contentions, pseudo-feminism, theory, practice, women's studies